
ЗЕМЛЕРОБСТВО, РОСЛИННИЦТВО, ОВОЧІВНИЦТВО ТА БАШТАННИЦТВО

AGRICULTURE, CROP PRODUCTION,
VEGETABLE AND MELON GROWING

УДК 639.2.631/635.378

DOI <https://doi.org/10.32782/2226-0099.2025.143.1.1>

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ В АГРАРНИХ ЗВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Аверчев О.В. – д.с.-г.н., професор,
професор кафедри землеробства,
Херсонський державний аграрно-економічний університет,
директор,
Навчально-науковий центр «Інституту післядипломної освіти і дорадництва»
Херсонського державного аграрно-економічного університету
orcid.org/0000-0002-8333-2419
Гончарова О.В. – к.с.-г.н.,
доцент кафедри водних біоресурсів та аквакультури,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
orcid.org/0000-0002-9702-7458

В статті презентовано вектори розвитку української освіти з акцентом та синергію наукового, освітнього та практичного сектору. Презентований матеріал висвітлює алгоритм комплексних дій на практикоорієнтованість, інтернаціоналізацію закладів вищої освіти аграрного профілю. Проаналізовано окремі практики успішних програм міжнародних партнерів за цим спрямуванням. Відмічено, що саме динамічність всіх складових функціонування ЗВО (закладів вищої освіти) є одним із провідних процесів успішного розвитку, вдосконалення реалізації освітніх програм спеціальностей, які забезпечують аграрні ЗВО.

З огляду на комплексне дослідження та набутий досвід авторів презентовано концептуальні підходи раціонального використання потенціалу ЗВО та врахування регіонального контексту в кореляції з місією та стратегією розвитку. Отримані результати аналізу сучасного стану та тенденцій переходу на новий рівень загальної системи освітнього процесу є підґрунтям необхідності адаптації закладів вищої освіти аграрного спрямування до моделі синергічного поєднання відкритої науки через дослідження та практичну складову. Обґрунтовано, що освітньо-професійні та освітньо-наукові програми мають підсилювати всі сторони реалізації з акцентом на посиленій комунікації зі стейкголедами, представниками бізнес-сектору, міжнародними партнерами. Одним із запропонованих кейсів посилення позицій закладів вищої освіти Південного регіону України є європейська модель багатовекторності наукових центрів та університетів. Маркерами якої є інноваційність, сталий розвиток, практикоорієнтованість, міждисциплінарність, грантові підтримки. Врахування регіонального контексту значно підсилює позиції кожної

спеціальності, а освітні програми набувають унікальності. Враховуючи потенціал південного регіону нашої країни та потребу на рівні продовольчої безпеки країни у післявоєнному відновленні, можна відмітити, що заклади освіти півдня, використовуючи доступні ресурси (водні, земельні), мають певні переваги в даному контексті. Відмічено та обґрунтовано, що «територіальна близькість» ЗВО та ресурсний потенціал практичних баз та установ створює всі передумови для ефективної інтеграції «інноваційних центрів, хабів, пілотних демонстраційних проєктів для співпраці громад, бізнес-сектору».

Ключові слова: освітньо-професійні та освітньо-наукові програми, аграрне спрямування, динамічний розвиток, адаптація, євроінтегрування, синергія наукового, практичного та освітнього середовища.

Averchev O.V., Honcharova O.V. Key aspects of the implementation of the educational process and eurointegration in agricultural institutions of higher education of Southern Ukraine

The article presents the vectors of development of Ukrainian education with an emphasis on the synergy of the scientific, educational and practical sectors. The presented material highlights the algorithm of complex actions for practice-orientedness, internationalization of higher education institutions of an agricultural profile. Separate practices of successful programs of international partners in this direction are analyzed. It is noted that it is the dynamism of all components of the functioning of higher education institutions (higher education institutions) that is one of the leading processes of successful development, improvement of the implementation of educational programs of specialties that provide agricultural higher education institutions.

Taking into account the comprehensive research and the acquired experience of the authors, conceptual approaches to the rational use of the potential of higher education institutions and taking into account the regional context in correlation with the mission and development strategy are presented. The results of the analysis of the current state and trends in improving the general system of the educational process provide grounds to note the need to adapt higher education institutions of the agricultural direction to the model of synergistic combination of open science through research and a practical component. Educational-professional and educational-scientific programs should strengthen all sides of implementation with an emphasis on enhanced communication with stakeholders, representatives of the business sector, and international partners. One of the proposed cases of strengthening the positions of higher education institutions of the Southern region of Ukraine is the European model of multi-vectority of scientific centers and universities. Its markers are innovation, sustainable development, practice-orientedness, interdisciplinarity, grant support. Taking into account the regional context significantly strengthens the positions of each specialty, and educational programs acquire uniqueness. Considering the potential of the southern region of our country and the need for the country's food security in post-war reconstruction, it can be noted that educational institutions of the south, using available resources (water, land capital), have certain advantages in this context. It is noted and substantiated that the «territorial proximity» of higher education institutions and the resource potential of practical bases and institutions creates all the prerequisites for the effective integration of «innovation centers, hubs, pilot demonstration projects for community cooperation, the business sector».

Key words: educational-professional and educational-scientific programs, agrarian orientation, dynamic development, adaptation, European integration, synergy of scientific, practical and educational environment.

Постановка проблеми. Сучасні динамічні зміни у сфері освіти та науки є каталізатором у систематизації та адаптації існуючого інформаційного контенту, практичного досвіду для «перезавантаження» більшості системних підходів. Базуючись на оглядові роботи щодо поточного стану загалом системи освіти, доцільним відмітити, що освітньо-науковий простір потребує глобальних трансформацій в сучасних реаліях нашої країни [1, 6, 12, 14].

Безумовно, поняття «сучасного фахівця», здатного швидко адаптуватись під нові виклики реалій, передбачає не лише його професійні компетентності та навички – важливим є формування особистісних якостей. Тому усвідомлення важливості ролі закладів вищої освіти в цьому процесі має бути підґрунтям для

врахування такого підходу в стратегічних програмах розвитку, місії ЗВО (закладів вищої освіти). Принагідно відмітимо, що ЗВО аграрного спрямування реалізують освітні програми за спеціальностями, які забезпечують випускників компетентностями, спрямованих на досягнення глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року, проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (від 25 вересня 2015 року № 70/1, визначених Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722). Забезпечення продовольчої безпеки країни в сучасних умовах є нагальним питанням, яке постає перед фахівцями, науковцями та практиками.

Вектор загальноєвропейських тенденцій розвитку та модернізації комплексної системи освіти в нашій країні є одним із провідних. Останні виклики: пандемія, військові конфлікти, економічні, політичні, кліматичні трансформації сприяють істотному оновленню («перезавантаженню») всіх систем, в тому числі і з класичним підходом. Питання набуває актуальності та національного значення, оскільки ЗВО націлені на інтегрування до загальної системи не лише освітньої та наукової складової, а й управлінської, соціальної, культурної тощо [13, 22]. Тематики сучасних наукових доробків, проєктів, а також кваліфікаційних робіт здобувачів вищої освіти відображають нагальні потреби країни. Безумовно, гармонізуючи зі стандартами вищої освіти відповідних спеціальностей, тематики таких робіт мають технічні, технологічні, еколого-біологічні напрями.

В доступній літературі багаточисельні дослідження авторів підтверджують, що на сьогодні українське суспільство потребує висококваліфікованих фахівців, які конкурентоспроможні не лише в нашій країні, а й при представленні української освіти та науки на міжнародному рівні. При цьому науковці відмічають, що питання автономії ЗВО потребує особливої уваги [7, 16]. Потенціал та тенденції розвитку вищої освіти в Україні демонструють, що за умов всебічного, глибокого підходу під кутом синергії освітнього, практичного, наукового сектору стає можливим посилити позиції на зовнішніх платформах. Південь України має значні ресурси рибного, водного, земельного господарства, наприклад, освітні програми спеціальностей Агрономія, Водні біоресурси та аквакультура, Екологія, Садово-паркове господарство, Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва тощо [2, 8, 17].

Актуальним є прагнення до сучасної моделі освітнього і наукового середовища для ЗВО з забезпеченням синергії суспільного, академічного та економічного впливу підвищення суспільної довіри до результатів досліджень, інноваційних розробок, науково-технічних продуктів тощо. Важливим та одним із визначальних вибір спеціальності освітньої програми для потенційних вступників є практико-орієнтованість, можливості працевлаштування та інтернаціоналізація ЗВО. При цьому набуття соціальних навичок, вмінь комунікувати та здатність використовувати отримані знання і набуті компетентності для забезпечення стратегічних інтересів нашої країни також є домінуючими. Оптимізація системи освіти з акцентом на інтегруванні європейських підходів підвищить цінність наших фахівців. Впровадження європейських елементів лише підсилить та підтвердить визнання таких фахівців, здатних захищати національні та економічні інтереси нашої країни в сучасних умовах глобальної конкуренції та викликів. В даному контексті тематика набуває практичного значення та є актуальною.

Виклад основного матеріалу дослідження. Провідні складові ефективного функціонування комплексної системи освіти передбачають інноваційні технологічні рішення, які є передумовою стрімкої євроінтеграції. Сьогодні сучасні

умови формують та вносять певні корективи до вимог випускників освітніх програм, зокрема, соціальні навички *soft skills* та професійні *hard skills*. Розглядаючи Південь України, регіональний контекст, серед ЗВО, Херсонський державний аграрно-економічний університет (ХДАЕУ) є закладом вищої освіти з історією заснування у 1874 році, що здійснює підготовку здобувачів за багатовступною системою [17]. В контексті сучасного розуміння, ХДАЕУ є освітнім, науковим, інтелектуальним центром з вектором європейського розвитку. Одним із прикладів ефективного поєднання необхідних складових, які підсилюють всі сторони освітніх програм, можна навести успішні практики консолідації науковців, стейкхолдерів, освітян, обдарованої студентської молоді при виконанні спільних проєктів, грантів та наукових робіт. Впродовж реалізації освітніх програм в ХДАЕУ, важливими маркерами є орієнтованість на такі цінності, як людиноцентризм, академічна свобода та доброчесність, ментальність, збереження традицій, практикоорієнтованість [13, 17].

Розглядаючи практичну складову в освітньому процесі, можна відмітити, що Південний регіон України має потужний водний, рибогосподарський, земельний фонд [9, 10]. Оскільки здобувачі вищої освіти, які реалізують ці програми, розвивають теоретичні та практичні скілси, саме практикоорієнтованість, прикладні дослідження, таких «живих» спеціальностей є актуальним. Реалізація ОП Водні біоресурси та аквакультура, ОП Агрономія за всіма рівнями освіти в ХДАЕУ відбувається з максимальним прагненням та реалізацією самовдосконалення, симбіозу між освітньою, науковою та виробничою сферами (рис. 1). Потужна база для набуття практичних навичок, які є найважливішими для спеціаліста у рибному господарстві, в агрономії сільському господарстві, забезпечує всі потреби здобувачів. Потужні ресурсні можливості рибовідтворювальних заводів Півдня України та якісний кадровий склад учасників реалізації ОП відкривають високі перспективи перед здобувачами вищої освіти.

Рис. 1. Модель симбіозу наукової, освітньої та виробничої сфери

Сучасні екологічно – орієнтовані підходи в сільському господарстві з здобуттям відповідних компетентностей відображає ОП Агрономія.

Одним із важливих акцентів при реалізації ОП є орієнтація на сучасні умови: в умовах війни, в яких перебуває наша країна, національним завданням є забезпечення продовольства та стійкості сільських громад. В тому числі за рахунок впровадження інтенсивних технологій та інтелектуальних систем управління діджиталізації виробництва. В ХДАЕУ в даному контексті одним із позитивних

практик є Центри дорадництва, які організовують навчальні заходи, семінари та тренінги з сучасними тематиками для всіх зацікавлених, в тому числі фермерів, НПП, здобувачів вищої освіти та аспірантів з метою підвищення їхнього професійного рівня та ефективності виробництва [5, 15, 21].

Систематично при перегляді якісної реалізації ОП відбувається оновлення, вдосконалення та врахування інтересів стейкхолдерів у вимірі сучасного запиту конкурентоспроможного фахівця в галузі. Актуальним є впровадження інноваційних рішень у загальну схему реалізації ОП, зокрема, штучний інтелект, IT-технологічні рішення та вміння їх запровадити в умовах виробництва, оптимізувати технологічні процеси в з використанням світових цифрових методів [9].

Автори відмічають у роботах, що українська освіта в умовах сьогодення знаходиться на етапі трансформування, забезпечення нової якості освіти на всіх рівнях: від дошкільної освіти – до вищої освіти та освіти дорослих (рис. 2). Вектори розвитку націлені на прагнення відповідності сучасним запитам, потребам економічного розвитку, вимогам світовим тенденціям тощо. Зокрема, програма дуальної освіти, науково-виробнича практика за спеціальністю, експедиційні виїзди, практичні заняття, проведення майстер-класів провідними фахівцями-рибоводами, іхтіологами, агрономами, міжнародні програми обмінів є одним із позитивних практик динамічного розвитку освітніх програм.

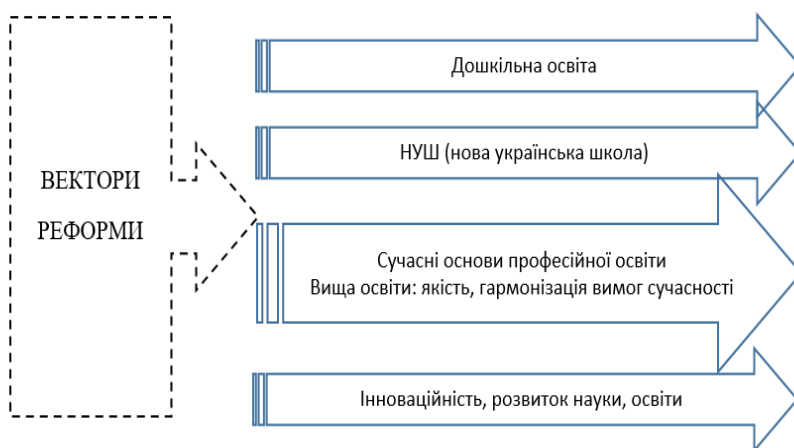

Рис. 2. Різномірні складові при трансформуванні всіх рівнів освіти

Акцентом реалізації ОП 207 в ХДАЕУ є формування навичків соціального напрямку, розвинення здібностей адаптації до різних, в тому числі, і критичних умов середовища. Лише за таких умов спеціаліст матиме якісні характеристики особистості не тільки у професійній сфері, а й при подальшому в житті при інтегруванні.

Одним із важливих аспектів в контексті позитивної трансформації освіти є інтеграційна регіональна платформа з компонентами відкритої науки в ЗВО [14]. Реалізація такої важливої компоненти розвитку, як політика відкритої науки, підтримується і в ХДАЕУ. Вектором для досягнення обрано всі кейси підвищення дослідницького рівня із забезпеченням доброчесності результатів наукових досліджень. Підсилення освітніх програм за критеріями їх успішної реалізації,

є відкритий доступ до дослідницької інфраструктури з популяризацією науки та доброчесністю. Студентська молодь для ЗВО є рушійною силою, тому підтримка їх досліджень із залученням до спільних грантових програм, державних та ініціативних тематик, сприятиме підвищенню академічної мобільності. В тому числі і на міжнародному рівні. До речі, є чимало позитивних практик європейських країн, за якими університети самостійно розробляють власний академічний профіль та мають більшу автономію [7].

Тому наступною моделлю позитивного розвитку є реалізація міжнародних наукових проєктів. Доцільним зробити акцент на важливій ролі динамічного розвитку кожної освітньої програми в ЗВО з поступовою інтеграцією до європейського дослідницького простору (Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом). Важливою умовою такої інтеграції є впровадження принципів відкритої науки з відповідним регламентуванням нормативно-правової бази та супровідної документації (дорожня карта з інтеграції науково-інноваційної системи України до європейського дослідницького простору, наказ МОН України № 167 від 10.02.2021р.; розпорядженням КМУ № 892-р від 08 жовтня 2022 р. «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки»). В тому числі, однією зі сторін такої реалізації інтернаціоналізації може бути навчання іноземних студентів в українських ЗВО.

Здійснивши комплексний аналіз векторів розвитку та успішного функціонування європейської моделі освітньо-наукового сектору, можна узагальнити та виділити провідні аспекти (рис. 3). Доцільним зауважити, що елементи презентованих практик вже реалізуються та поступово адаптуються в українських ЗВО [19].

Наприклад, практика подвійних дипломів, дуальна форма освіти, комплексний підхід бізнес-представництва в ролі стейкхолдерів, демо-версії стартапів випускників освітніх програм з подальшою перспективою працевлаштування, тощо [17, 18, 20].

Базуючись на власному отриманому досвіді авторів, в якості позитивної практики можна навести французьку модель співпраці між університетами та науковими центрами. Розгалужена, інституційна система, зорієнтована на міждисциплінарні дослідження, інновації, сталий розвиток та практичне застосування отриманих знань та вмінь. Один із найяскравіших прикладів – INRAE (Національний інститут сільськогосподарських, харчових та екологічних досліджень), який тісно співпрацює з університетами, аграрними школами, регіональними органами влади та приватним сектором [1, 4].

Підтримка наукових досліджень реалізується в науково-дослідних лабораторіях, випробувальних майданчиках шляхом спільного фінансування. Найчастіше яке забезпечує INRAE, а іншу частину – університет. Розробка тематики досліджень також відбувається спільно та має національне значення для країни із відповідним фокусом прикладних досліджень. При цьому особлива увага приділяється темам, важливим для регіонів: аграрне виробництво, адаптація до змін клімату, збереження водних ресурсів, екологічна безпека тощо [3, 4]. INRAE активно залучає студентів до дослідницьких проєктів, сприяє їх працевлаштуванню в аграрному секторі підтримкою стартапів. Наприклад, в нашій країні такий підхід знаходиться на етапі становлення. Розробка пілотних проєктів у співпраці з громадами, фермерами, місцевою владою, має місце в реалізації. Втім носить більш суб'єктивний характер та залежить від тематики та спеціальності.

Тому для успішної євроінтеграції української освіти та науки через дослідження, однією із ключових умов має бути всебічна підтримка на державному рівні.

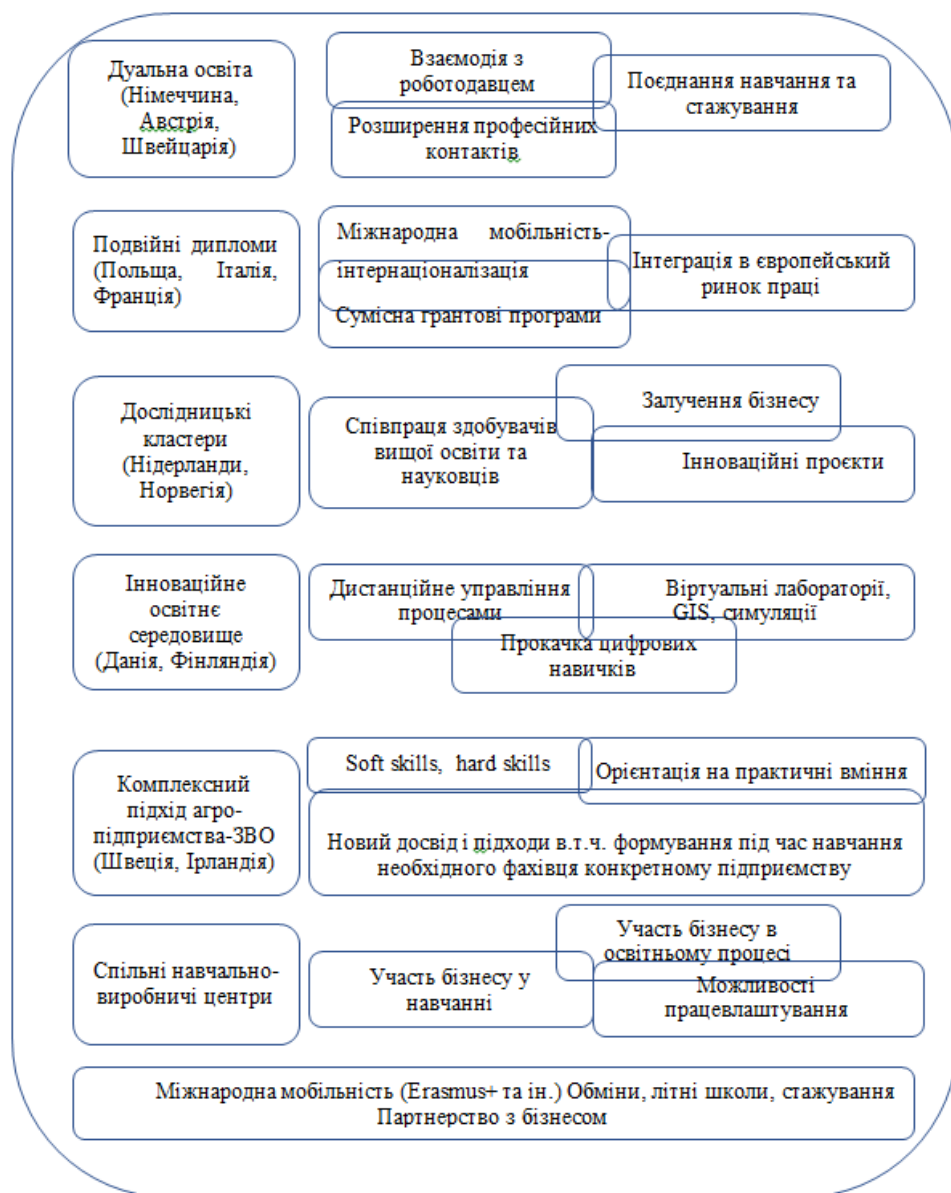

Рис. 3. Вектори позитивних європейських практик в аграрних ЗВО

Висновки і пропозиції. Впровадження політик і процедур відкритої науки є одним із ключових пріоритетів розвитку дослідницького потенціалу України в умовах війни і повосенного відновлення України. Актуальність проблеми імплементації стандартів відкритої науки в Україні визначається національними пріоритетами соціально-економічного розвитку, необхідністю виконання вимог країни-кандидата на вступ та набуття членства в ЄС. Для забезпечення стійкого

розвитку України як сильної європейської країни, важливим є вибір домінуючих напрямів, всебічна підтримка на державному рівні. Лише за таких умов можна досягти ефективного синтезу академічної та прикладної науки через успішне партнерство. Підвищення рівня наукових досліджень, розширення можливостей залучення міжнародних ресурсів (інвестиції) – всі ці аспекти є важливими при підтримці сталого розвитку Південного регіону країни. В умовах динамічних змін, можливість розширення автономії ЗВО дозволить більш швидко реагувати на сучасні виклики та вимоги ринку праці, формувати гнучкі стратегії розвитку та забезпечувати ефективну адаптацію до сучасних реалій.

Південний регіон нашої країни має потужний ресурсний потенціал в аграрному секторі, що сьогодні перебуває під негативним впливом чинників. За умов комплексного підходу кожного з секторів, в тому числі і представництва науково-освітньої спільноти, є всі передумови для забезпечення продовольчої безпеки, формування ефективної стратегії післявоєнного відновлення агропродовольчого сектору в нашій країні. За таких умов підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-професійних та освітньо-наукових програм в ХДАЕУ, буде зорієнтована на сталий розвиток галузі з акцентом на людський капітал, досягнення глобальних цілей національного значення в аграрно-економічному секторі. А інтернаціоналізаційна діяльність підсилить освітні програми та сприятиме динамічному інтегруванню українських інноваційних розробок до європейського простору з рівнозначним партнерством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Astre P., Astre M., Honcharova O. Перспективи розвитку аквакультури в Україні з огляду європейського досвіду. Науковий журнал «Бористен». № 04 (297). 2016. С. 24–26.
2. Averchev, O.V., Bidnyna, I.O., Bondar, O.I. & Boyarkina, L.V. etc. (2019). Ecolhydrological investigation of plain river section in the area of small hydroelectric power station influence. Collective monograph: Current state, challenges and prospects for research in natural sciences. Lviv-Torun: Liha-Pres, P. 135–154.
3. Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: <http://www.fao.org> (дата звернення: 20 травня 2025 р.).
4. Aquaculture-pour-tous [сайт] URL: <https://www.inrae.fr/> (дата звернення: 21 травня 2025 р.).
5. Аверчев О.В., Нікітенко М.П., Вплив воєнних дій на екологізацію агрови-робництва у Херсонській області. Таврійський науковий вісник. Серія: Сільсько-господарські науки. Одеса, 2023. Вип. 130. С. 3–10.
6. Васильєва Н.Б. Трансфер технологій української науки: від потенціалу до розвитку. Синергія науки і бізнесу у повоєнному відновленні регіонів України: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (ХНТУ, 24–26 квітня 2024 року) у 3-х т.; Т. 3 за ред. О. В. Чепелюк. Одеса : Олді+, 2024. С. 316–321.
7. Василькова Н. Дослідження автономії університетів у Європі. Університетська освіта. 2011. № 1. С. 48–57. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32608806.pdf>
8. Гончарова О.В. Аграрні науки та продовольство: вектори відновлення рибогосподарської галузі на півдні України Синергія науки і бізнесу у повоєн-ному відновленні регіонів України : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (ХНТУ, 24–26 квітня 2024 року) у 3-х т.; Т. 3 за ред. О. В. Чепелюк. Одеса : Олді+, 2024. С. 12–16.
9. Гончарова О.В., Кутіщев П.С. Аспекти формування потенціалу та роз-витку української аквакультури на фоні євроінтегрування інноваційних рішень. Водні біоресурси та аквакультура, 1(13). 2023. С. 73–82. <https://doi.org/10.32851/wba.2023.1.6>

10. Гончарова, О. В., Грановська, В. Г., Ларжевська, Т. О. (2023). Аспекти євро-інтеграції аквакультури з вектором розвитку рекреаційно-туристичної сфери. збірник наукових праць за матеріалами наук.-практ. конференції молодих вчених з міжнародною участю «Сучасний стан водних біоресурсів та аквакультури України і Світу»: за ред. док. філос., к. г. н. Коржова Є. І. (Херсон, 31 жовтня 2023 р.). Херсон: ХДАЕУ, С. 122–126. doi: 10.13140/RG.2.2.20989.13284
11. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (Дата звернення 13.05.2025)
12. Реформа освіти і науки URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-osviti>
13. Кирилов, Ю. Є., Ігнатенко, М. М. Грановська, В. Г. (2021). Соціально-економічні чинники академічної мобільності у формуванні конкурентоспроможності представників науково-освітньої спільноти. Економіка АПК. № 12. С. 73–80.
14. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні /Нац. акад. пед. наук України [за заг. ред. В. Г. Кременя]. Київ: Педагогічна думка, 2016. 448 с. (До 25-річчя незалежності України).
15. Нікітенко М.П., Аверчев О.В. Трансформація агропромислового сектору та сільських територій у світлі воєнного конфлікту. Збірник матеріалів Науково-практичного форуму «Розвиток агропромислового комплексу та сільських територій під час війни», Одеса, ОДАУ, 29.05.2024 р., 2024. С. 103–105.
16. Створення університетських альянсів. URL: https://dt.ua/UKRAINE/ostannim-chasom-dedali-bilshe-ydetsya-pro-stvorennyauniversitetskiy-alyansiv-ekspert-342532_.html (дата звернення 13.05.2025)
17. Офіційна сторінка ХДАЕУ [сайт] URL: http://www.ksau.kherson.ua/files/_osv.progr/
18. Постанова (ЄС) № 232/2014 Європейського Парламенту та Ради від 11 березня 2014 року про заснування Європейського інструменту сусідства. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:077:0027:0043:EN:PDF> (Дата звернення 14.05.2025)
19. Постанова (ЄС) № 233/2014 Європейського Парламенту та Ради від 11 березня 2014 року про заснування фінансового інструменту співпраці розвитку на період 2014–2020. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:077:0044:0076:EN:PDF> (Дата звернення 19.05.2025)
20. Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Офіційний текст. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 12.05.2025)
21. Шаманська, О. І. Застосування інформаційних систем та технологій як пріоритетного напрямку ефективного функціонування та розвитку дорадчої діяльності в Україні. Ефективна економіка. № 4. 2015. С. 14–17.
22. Як змінюється вища освіта в Україні та в європейському освітньому просторі. URL: <http://education-ua.org.ua/articles/1296-yak-zminyuetsya-vishcha-osvita-v-ukrajini-ta-vevropejskomu-osvitnomu-prostori>. (дата звернення 12.05.2025)